

หลักสำคัญของพระพุทธศาสนา กับ ความคิดแบบธรรมชาตินิยม

หลักสำคัญของพระพุทธศาสนาที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะความคิดที่เป็นธรรมชาตินิยมนั้นคือ

1. หลักสังขตธรรม
2. หลักไตรลักษณ์
3. หลักธรรมนิยาม
4. หลักปัจจุสมุปบาท
5. หลักอริยสัจ 4

ลักษณะของพุทธธรรมนั้น อาจสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วน¹ กล่าวคือ ส่วนหนึ่ง คือ ส่วนที่เป็นสังขธรรม อันเป็นส่วนที่แสดงถึงสภาวะ และรูปลักษณะแท้จริง อีกส่วนหนึ่ง คือ ส่วนที่เป็นจริยธรรม อันเป็นฝ่ายข้อประพฤติและปฏิบัติทั้งหมด ซึ่งมีอธิบายลักษณะของทั้ง 2 ใค้ดังนี้

ส่วนที่เป็นสังขธรรม หมายถึง คำสอนเกี่ยวกับสภาวะของสิ่งทั้งหลายหรือ ธรรมชาติ และความเป็นไปโดยธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย หรือกฎธรรมชาตินั่นเอง กล่าวโดยสรุปคือ เป็นเรื่องของธรรมชาติ หรือกฎธรรมดาของสิ่งทั้งหลายโดยทั่ว ๆ ไป

¹สมาคมสังคมาศศกรแห่งประเทศไทย, โครงการทำตำราสังคมาศศกร และมนุษยศาสตร์, พุทธธรรม, หน้า 11.

ส่วนที่เป็นจริยธรรม หมายถึง ความรู้ในการประยุกต์สังขธรรม ถือเอาประโยชน์จากความรู้ ความเข้าใจในสภาพและความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย หรืออีกนัยหนึ่งคือ การรู้กฎธรรมชาติแล้วนำมาใช้ในทางที่เป็นประโยชน์นั่นเอง

ทั้ง 2 ส่วนนี้ ล้วนไม่เกี่ยวข้องกับตัวการนอกเหนือธรรมชาติ เช่น พระผู้สร้าง ฯลฯ แต่ประการใดเลย เป็นเรื่องที่สามารถเข้าใจได้ด้วยกฎธรรมชาติ ตามหลักธรรมชาติเป็นไปอย่างมีเหตุผล ไม่นอกเหนือกฎดังกล่าวโดยขึ้นกับสิ่งลึกลับเหนือธรรมชาติแต่อย่างใด

ในที่นี้จะขอกล่าวถึงแต่ส่วนที่เป็นสังขธรรม โดยพิจารณาหลักธรรมสำคัญบางประการซึ่งจะชี้ให้เห็นได้ถึงลักษณะที่เป็นธรรมชาตินิยมของพุทธปรัชญา กล่าวคือ

ในเรื่องที่เกี่ยวกับสังขธรรม เกี่ยวกับเรื่องของสภาวะ ความเป็นไปของสิ่งทั้งหลายอันหมายถึงกฎธรรมชาตินั้น พุทธศาสนาถือว่า สิ่งทั้งหลายในสากลจักรวาลนี้ แบ่งเป็น 2 ลักษณะ คือ สังขตและอสังขต คำว่า "ธรรม" ในพุทธศาสนานั้น มีหลายความหมาย แต่ความหมายหนึ่ง คือ หมายถึง สภาวะ สิ่ง หรือ ปราภฏการณ์นั้น แบ่งออกเป็น 2 อย่างคือ

1. สังขตธรรม (สิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง คือ ชั้นที่ 5 ทั้งหมด)
2. อสังขตธรรม (สิ่งที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง คือ นิพพาน)¹

สังขธรรมทั้งหลาย ล้วนตกอยู่ภายใต้ ธรรมนิยาม 3 (อันหมายถึง กำหนดแห่งธรรมคา, ความเป็นไปอันแน่นอนโดยธรรมคา, กฎธรรมชาติ) คือ

1. สัพเพ สงฺขารา อนิจฺจา (สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง)
2. สัพเพ สงฺขารา ทุกฺขา (สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์)
3. สัพเพ ธมฺมา อนตฺตา (ธรรม คือ สังขตธรรม และอสังขตธรรม หรือสังขารและวิสังขารทั้งปวงไม่ใช่ตน)

¹ อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี 34/702/278, 907/354

หลักนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ไตรลักษณ์ หรือ สามัญลักษณ์ พระพุทธเจ้า จะอุปติหรือไม่ว่าก็ตาม หลักทั้งสามนี้ก็มีอยู่เป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าเป็นแต่ทรงค้นพบ และนำมาเปิดเผยแสดงแก่เราในย¹

หลักไตรลักษณ์ เป็นหลักที่แสดงลักษณะธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายว่า ล้วน ประกอบไปด้วยลักษณะที่เรียกว่า อนิจจลักษณะ, ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะทั้งสิ้น เป็นไปตามกฎธรรมชาติอยู่ในรูปที่เป็นกระแส มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับลงต่อกันไปเสมอ ไม่เที่ยง ไม่คงที่ เกี่ยวเนื่องอาศัยกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกัน ซึ่ง พุทธศาสนาแสดงลักษณะดังกล่าวนี้ไว้ในรูปของปฏิจจนสมุปบาท ซึ่งจะชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องอาศัย เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันเป็นกระแสจนมองเห็นลักษณะได้ว่า เป็นไตรลักษณ์ ทั้ง 2 หลักนี้เกี่ยวเนื่องสืบโยงกันทำให้เห็นชัดถึงลักษณะจริงแท้ เป็น กฎธรรมชาติอันครอบคลุมสิ่งทั้งหลายดังกล่าว

นอกเหนือจากหลักอันครอบคลุมทุกสิ่งในธรรมชาติแล้ว เฉพาะในส่วนที่ เกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง พุทธศาสนาก็มีหลักอธิบายสภาวะ ความเป็นไปต่าง ๆ ของมนุษย์ และชีวิตมนุษย์อันเป็นปัญหาสำคัญในพุทธศาสนา หลักธรรมดังกล่าวจะสามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่มีเกี่ยวกับเรื่องของมนุษย์และชีวิตของมนุษย์ เพิ่มความเข้าใจอันถูกต้องเพื่อนำไปสู่ความสำเร็จสูงสุดตามหลักพุทธศาสนาได้ต่อไป เช่น หลักเรื่องเบญจขันธ์ หลักกรรม ฯลฯ

สำหรับในบทนี้ จะขอยกหลักธรรมสำคัญที่กล่าวอธิบายถึงลักษณะธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง เป็นกฎธรรมชาติที่ครอบคลุมทุกสิ่ง ซึ่งนับได้ว่าเป็นหลักธรรมสำคัญในพุทธศาสนา คือ เรื่องของสังขตธรรมและอสังขตธรรม หลักไตรลักษณ์ หลักธรรมนิยาม หลักปฏิจจนสมุปบาท และหลักอริยสัจ 4 ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ ทรงชี้ถึงทางอันประเสริฐที่มนุษย์ควรดำเนินไปสู่ พร้อมทั้งกล่าวถึงวิธีที่จะให้บรรลุซึ่งทางดัง-

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา, 2520), หน้า 63.

กล่าวนั้นไว้ควย ซึ่งทั้ง 5 หลักนี้จะเป็นตัวอย่างอันดีที่จะแสดงให้เห็นถึงความคิดทางพุทธศาสนาว่ามีความคิดเป็นแบบธรรมชาตินิยมอย่างไร

1. หลักสังขตธรรมและอสังขตธรรม

สังขตธรรม หมายถึง สิ่งที่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่ง มีสภาพอันเกิดแต่เหตุและดับแต่เหตุ อันเป็นสิ่งที่เห็นกันอยู่และรู้กันอยู่รอบตัว ตกอยู่ในคติแห่งกรรมาคือ

- 1.1 อุปฺปาโท ปญฺญาติ (ความเกิดขึ้นปรากฏ)
- 1.2 วโย ปญฺญาติ (ความดับสลายปรากฏ)
- 1.3 อิติสุสฺส อญฺญตฺตฺ ปญฺญาติ (เมื่อตั้งอยู่ ความแปรปรวน)¹

อันลักษณะดังกล่าวทั้ง 3 นี้เป็นลักษณะกรรมคาของสิ่งทั้งหลายซึ่งเมื่อได้มีการเกิดขึ้นเนื่องมาจากมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้เกิดแล้ว เมื่อตั้งอยู่ก็ไม่สามารถคงทนอยู่ในสภาพนั้นตลอดไปได้ ย่อมต้องมีการแปรปรวน ไม่อยู่คงที่ เป็นไปตามลักษณะของกฎธรรมชาติ 3 ประการคือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (รายละเอียดของกฎธรรมชาติทั้งสามนี้จะกล่าวต่อไปในหัวข้อที่ 3) คือ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน คือ ดับสลายไปในที่สุด

อสังขตธรรม หมายถึง สิ่งที่ไม่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ พระนิพพาน ซึ่งไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย

ลักษณะแห่งอสังขตธรรม มีแสดงไว้ คือ

- 1.4 น อุปฺปาโท ปญฺญาติ (ไม่ปรากฏความเกิด)
- 1.5 น วโย ปญฺญาติ (ไม่ปรากฏความเสื่อมสลาย)
- 1.6 น อญฺญตฺตฺ ปญฺญาติ (เมื่อตั้งอยู่ไม่ปรากฏความแปร)²

¹ อังคุตตรนิกาย สิกขิมุต 20/486/192

² อังคุตตรนิกาย สิกขิมุต 20/487/192

อสังขตธรรมนี้ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงอธิบาย
ความหมายของอสังขตธรรมนี้ใน 2 ลักษณะ คือ

อสังขตะ สิ่งที่ยังจับไม่ไ้ปรุงแต่ง ในทางโลก หรือเป็นโลกก็เป็นส่วนโลก ก็ได้
แก่นเดิมของธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม หรือ เต็มอากาศขวางว้างอีกหนึ่ง
เป็น 5, ทนเดิมของธาตุทั้ง 4 หรือ 5, นี้มีประจำอยู่เสมอในโลก เมื่อมีโลก
ก็มีส่วนที่เป็นตนของดินน้ำไฟลมอากาศ เมื่อสูงอากาศออกมากก็เป็นดิน เป็นน้ำ
เป็นไฟ เป็นลม เป็นอากาศ ที่บุคคลเห็นอยู่รอบๆ อสังขตะในทางธรรม ตามทาง
พิจารณาที่ใดแก่ธาตุ แต่ธาตุตามลำพังก็ไม่ปรากฏเหมือนคังไฟที่ไม่ติดเชื้อ ก็ไม่
ปรากฏเป็นดวง เป็นสี เป็นความร้อนที่เกิดจากไฟติดขึ้น ธาตุเดิม ถ้าไม่มีดินน้ำ
ไฟลมอากาศ ซึ่งเป็นธาตุไม่รู เขาประสมก็ไม่ปรากฏ ดินน้ำไฟลมอากาศที่เป็นธาตุ
ไม่รู เมื่อไม่มีธาตุ เขาประสมก็ไม่เป็นคน เช่น รูปกายของคนที่ไม่มีดินน้ำไฟ
ลมอากาศ แต่ไม่เป็นคน แมเคยเป็นที่รักใคร่ แต่เมื่อไม่มีธาตุ เขาประสม หรือ
ธาตุปรากฏออกไป รูปกายคือ ดินน้ำลมไฟอากาศ กุสลับเป็นที่รักของบุคคลที่เคย
เป็นที่รักเสียอีก ธาตุนี้แหละเป็นอสังขตะ ยังจับไม่ปรุงแต่ง ไม่รูว่าเกิดขึ้นมีขึ้น
แต่ครั้งไร พิจารณาด้วยตัวเองที่ยังเป็นอยู่นี้ ธาตุนี้มาเมื่อไรก็ตอบไม่ได้ ไม่มี
ใครรู ..."¹

เมื่อพิจารณาจากความหมายของอสังขตะข้างต้นนี้ จะเห็นได้ว่า ไม่มีลักษณะ
ใดที่เป็นเรื่องของสิ่งเหนือธรรมชาติ แม้จะไม่ได้ปรากฏให้เห็นถึงรูป ว่ามีลักษณะเป็น
อย่างไร แต่จากคำอธิบายดังกล่าว จะสามารถชี้ให้เห็นลักษณะของสิ่งที่เรียกว่า
อสังขตธรรม ได้ว่าเป็นเช่นไร แม้จะไม่ตกอยู่ในความเป็นอนิจจัง ทุกขัง แต่ก็ยังคง
เป็นอนัตตา ซึ่งเป็นหนึ่งในสามของธรรมนิยาม 3² ซึ่งมีลักษณะดังนี้คือ

¹ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์. ธรรมานุกรม
(กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2515), หน้า 9-10.

² หมายถึง กำหนดแห่งธรรมคา, ความเป็นไปอันแน่นอนโดยธรรมคา,
กฎธรรมชาติ

1. สัพเพ สงฺขารานิ อนิจฺจา (สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวงไม่เที่ยง)
2. สัพเพ สงฺขารานิ ทุกฺขา (สังขาร คือ สังขตธรรมทั้งปวงเป็นทุกข์)
3. สัพเพ ธมฺมา อนคฺตา (ธรรม คือ สังขตธรรมและอสังขตธรรมหรือสังขารและวิสังขารทั้งปวงไม่ใช่ตน)¹

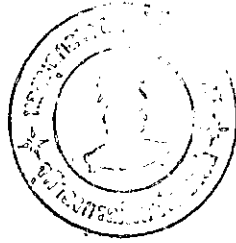
สังขตธรรมทั้งปวงล้วนตกอยู่ภายใต้ลักษณะดังกล่าวนี้ ซึ่งเรียกอีกอย่างว่า ไตรลักษณ์ หรือ สามัญลักษณ์ หลักทั้งสามนี้คงมีอยู่เป็นธรรมดา พระพุทธเจ้าจะอุปบัติหรือไม่ก็ตาม หลักดังกล่าวพระพุทธเจ้าเป็นแต่ทรงค้นพบ และนำมาเปิดเผยแสดงแก่สรรพสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น

สำหรับอสังขตธรรมนั้น ไม่มีลักษณะเป็นอนิจจังและทุกขัง เป็นสิ่งที่ไม่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยใด ๆ ปรุงแต่งให้เกิดความเป็นไปใด ๆ ค้างข้างต้น เป็นอนัตตา ไม่มีตัวตน ซึ่งสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงอธิบายไว้ดังนี้

"... ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา อนัตตานั้นท่านแสดงโดยนัยเป็น 2 คือ บังคับไม่ได้ เช่น อนัตต ๕๖ อสงฺสโร พุระสฺมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบังคับไม่ได้ เพราะบังคับไม่ได้ จึงไม่ใช่ตน นี้อย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็นสังขตะและอสังขตะ ตามความเป็นจริงไม่ใช่ตน ... ทั้งธรรมที่เป็นสังขตะและธรรมที่เป็นอสังขตะหรือสังขารและวิสังขาร เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน เพราะถ้าพึงแต่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็ไม่ใช่ตน ถ้าพึงแต่ธาตุ ก็ไม่ใช่ตน ธาตุกับดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ ที่ประสมกันเข้าตามความเป็นจริง ก็ไม่ใช่ตน แต่เพราะบุคคลลุ่มหลงจากความจริง อิงยึดถือว่าเป็นตน แต่ถึงจะยึดถืออย่างไร ความจริงคือมีใช่ตนก็ยังมีประจำอยู่ เมื่อบุคคลพิจารณาหาเหตุ รุจิกธรรม ทั้งที่เป็นสังขตะ หรือเป็นสังขาร ทั้งที่เป็นอสังขตะหรือเป็นวิสังขาร ปราศจากปัจจัยปรุงแต่งให้เห็นตามเป็นจริงแล้ว ก็จะไม่คิดว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นไม่ใช่ตน คงเป็นผู้รู้ ผู้พิจารณา คงเป็นผู้รู้"²

¹ พระราชวรมณี. พจนานุกรมพุทธศาสตร์, หน้า 63.

² สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม,

กรรมทั้งสอง ทั้งสังฆกรรมและอสังฆกรรม ล้วนเป็นสิ่งที่แสดงลักษณะ
ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งพระพุทธศาสนาแสดง อธิบายลักษณะของสิ่งทั้งหลาย
โดยไม่ได้อ้างถึงพระผู้สร้างหรือสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ ทั้งสิ้น

โดยเฉพาะสิ่งทั้งหลายในธรรมชาติ (หมายถึงสังฆกรรม) ไม่ได้ดำรงอยู่
ลอย ๆ ท่องอาศัยสิ่งธรรมชาติอื่น ๆ เป็นเหตุปัจจัยในการดำรงอยู่ ดังนั้นจึงต้องอยู่
ในลักษณะสัมพันธ์ กล่าวคือ ต่างก็พึ่งอาศัยสิ่งอื่น ๆ จึงจะอยู่ต่อไปได้ ต่างก็ต้องเป็น
สิ่งสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ทั้งนี้การดำเนินไปตามกฎธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายตามความคิด
ในพุทธศาสนานั้นไม่มีสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ มาใช้อำนาจเกี่ยวข้อง มีแต่สิ่งธรรมชาติ
เหล่านั้นเท่านั้นที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน ดำเนินความเป็นไป
ตามกฎธรรมชาติด้วยตัวของมันเองทั้งสิ้น ตัวอย่างเช่น โຕะ ไม่สามารถเกิดขึ้นเองได้
ต้องมีเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งอย่างใดมาทำให้มันเกิดขึ้น ซึ่งตัวเหตุปัจจัยดังกล่าวก็คือ
สิ่งธรรมชาติอีกสิ่งหนึ่ง เช่น มนุษย์ มาสร้างโຕะขึ้น จากนั้นเมื่อโຕะเกิดขึ้นแล้ว การ
ดำรงอยู่ของสภาพโຕะก็ย่อมต้องอาศัยปัจจัยต่าง ๆ มากมายในลักษณะสัมพันธ์กันและกัน
เช่น สภาพอุณหภูมิ ดินฟ้าอากาศ ฯลฯ จนในที่สุดก็เกิดการเสื่อมสลาย และแตกดับไป
โดยมีเหตุปัจจัยต่าง ๆ คือ สิ่งธรรมชาติมาทำให้เป็นไปเช่นนั้น เป็นต้น

2. หลักไตรลักษณ์

ตามหลักพุทธธรรมนั้น สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นเป็นไปโดยมีเหตุปัจจัยทำให้
เป็นไปเช่นนั้น มีการเกิดดับต่อกันไปโดยอยู่ในรูปของกระแส และเป็นไปโดยมีความ
สัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกันของสิ่งทั้งหลายเอง ไม่ใช่โดยศักรอื่นที่นอกเหนือ
ธรรมชาติในฐานะผู้สร้าง หรือผู้บันดาลใด ๆ มาบันดาลให้เกิดความเป็นไปดังกล่าว
อันถือลักษณะดังที่กล่าวมานี้ว่าเป็นกฎธรรมชาติ

อนึ่ง กฎธรรมชาตินี้เป็นธรรมชาติ คือ ภาวะที่ทรงตัวอยู่โดยธรรมดาเป็น
 ธรรมจิติ คือ ภาวะที่ตั้งอยู่หรือยืนตัวเป็นหลักแน่นอนอยู่โดยธรรมดา เป็นธรรมนิยม¹
 คือ กฎธรรมชาติ หรือ กำหนดแห่งธรรมดาไม่เกี่ยวกับผู้สร้างผู้บันดาล หรือ การเกิด
 ขึ้นของศาสนาหรือศาสดาใด ๆ กฎธรรมชาตินี้แสดงฐานะของศาสดาในความหมาย
 ของพุทธธรรมควยว่าเป็นผู้ค้นพบกฎเหล่านี้แล้วนำมาเปิดเผยชี้แจงแก่ชาวโลก²
 พระพุทธองค์ไม่เป็นผู้สร้างกฎ อันกฎธรรมชาตินี้มีลักษณะ 3 ประการดังได้กล่าวแล้ว
 ข้างตนนั้นเอง

ในพุทธธรรมนั้นมีหลักธรรมที่สำคัญ 2 หมวดซึ่งถือได้ว่าพระพุทธเจ้าทรง
 แสดงในรูปของกฎธรรมชาติ คือ หลักไตรลักษณ์ และ หลักปฏิจจนสมุปบาท ซึ่งแท้ที่จริง
 แล้ว ธรรมทั้ง 2 หมวดนี้ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกัน แต่แสดงในกนละแง่เพื่อให้เห็น
 ความจริงอย่างเดียวกัน คือ "ไตรลักษณ์มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้

¹ในคัมภีร์อภิธรรมรูนอรรถกถาแบ่งนิยามหรือกฎธรรมชาติเป็น 5 อย่างคือ

1. อุคฺคินิยาม (Physical Inorganic Order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับ
 อุณหภูมิ โดยเฉพาะเรื่องลมฟ้าอากาศและฤดูกาลในทางอุคฺคินิยาม อันเป็นสิ่งแวดล้อม
 สำหรับมนุษย์

2. พีชนิยาม (Physical, Organic Order) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการ
 การสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม

3. กรรมนิยาม (Order of Act and Result) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับ
 พฤติกรรมมนุษย์ คือ กระบวนการให้ผลของการกระทำ

4. ธรรมนิยาม (Order of The norm) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับ
 ความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลกันและกันของสิ่งทั้งหลาย

5. จิตตนิยาม (Psychic Law) กฎธรรมคติเกี่ยวกับกระบวนการ
 ทำงานของจิต (ที.อ.2/34; ส.อ.ค. อ.408) ฝัสนิกาย อฏฐกถา (สุนทรภู่คลวาลีณี),
 ธรรมสงคณี อฏฐกถา

²พระราชนิพนธ์, พุทธธรรม (กรุงเทพมหานคร: คณะธรรมศาสตร์,
 2525), หน้า 67-68.

เห็นว่าเป็นอย่างนั้น ในเมื่อสิ่งเหล่านั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อกันและกันตามหลักปฏิจจสมุขปาห ส่วนหลักปฏิจจสมุขปาหก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยสืบต่อแก่กันและกันเป็นกระแสจนมองเห็นลักษณะใดว่าเป็นไตรลักษณ์¹

ไตรลักษณ์นั้น มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "สามัญญลักษณะ แปลว่าลักษณะที่ทั่วไป หรือ เสมอเหมือนกันแก่สิ่งทั้งปวง"² เป็นกฎธรรมชาติที่เป็นสากลครอบคลุมทั้งสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต มีการเปลี่ยนแปลงเรื่อยไปไม่มีหยุดยั้ง สิ่งทั้งหลายล้วนตกอยู่ในไตรลักษณ์ทั้งสิ้น 3 ประการ คือ อนิจจังลักษณะ ทุกขลักษณะ และ อนัตตลักษณะ

1) อนิจจังลักษณะ (Impermanence) หมายถึง ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว เพราะมีกระแสของการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา คือ เปลี่ยน-แปลงติดต่อกันไปเรื่อยตามอำนาจของเหตุปัจจัย ไม่หยุดอยู่กับที่ เป็นอนิจจังด้วยเหตุ⁴ คือ

- 1.1 เป็นไปโดยการเกิดและการสลาย คือ เกิดดับ ๆ มีแล้วก็ไม่มี
- 1.2 เป็นของแปรปรวน คือ เปลี่ยนแปลง แปรสภาพไปเรื่อย
- 1.3 เป็นของชั่วคราว อยู่ได้ชั่วขณะ ๆ
- 1.4 แย้งต่อความเที่ยง คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความเที่ยงอยู่ในตัว³

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

ลักษณะของความแปรปรวนที่เป็นอนิจจทานั้น เป็นไปทีละน้อย ๆ ไม่ใช่เปลี่ยนแปลงไปโดยฉับพลัน แต่จะพิจารณาได้โดยเห็นเป็นช่วง ๆ เช่น "เป็นเด็กเล็ก แล้วกลายเป็นเด็กใหญ่ เป็นหนุ่มสาวเป็นผู้ใหญ่ ในระหว่างที่แปรจากเด็กเล็กมาเป็นผู้ใหญ่ นั้น แปรทุกลมหายใจเข้าออก ทีละน้อย ๆ ไม่พิจารณาด้วยปัญญาจริง ๆ จะไม่เห็น ต่อเมื่อรวมเข้าเป็นส่วนใหญ่อันเป็นลักษณะ จึงเห็นเป็นตอน ๆ"¹ สิ่งทั้งหลายมีการแปรปรวนเปลี่ยนแปลงอยู่ทุกขณะ ที่เป็นไปทีละน้อย ๆ มองอาการดังกล่าวไม่ชัด ควดยตา แต่ต้องใช้ปัญญาพิจารณาองการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นช่วง ๆ ไปดังกล่าว

2. ทุกขลักษณะ (Conflict) ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กักคั้น บีบและขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือ ความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากควยตั้มหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไป อยากเข้าไปยึดควยตั้มหาอุปาทาน"²

ทุกข์ในไตรลักษณ์นี้ต่างกับทุกขเวทนาอันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเฉพาะกาล เป็นความรู้สึกไม่สบายกาย ไม่สบายใจ แต่ทุกขลักษณะในไตรลักษณ์นี้มีอยู่ตลอดเวลา เป็นกฎความจริงทางธรรมชาติที่คลุมทุกสิ่ง หมายถึงสภาพที่หนอยุ่ เช่นนั้นตลอดไปไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลงไป เป็นทุกข์ควยเหตุ 4 คือ

2.1 ถูกการ เกิดและการสลายบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา

2.2 หนไค้ยาก หรือ คงทนสภาพเดิมอยู่ไม่ได้

¹ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์, ธรรมานุกรม,

² พระราชนิพนธ์, พุทธธรรม, หน้า 68.

2.3 เป็นที่ทิ้งแห่งทุกข์

2.4 แຍ่งต่อสุข คือ โดยสภาวะของมันเองก็ปฏิเสธความสุข หรือ ก็คัดค้านความสุขอยู่ในตัว¹

3) อนัตตลักษณะ (Soullessness) อนัตตา หมายถึง ไม่ใช่ ไม่มีตัวตนที่แท้จริงใด ๆ สิ่งต่าง ๆ หึ่งปวง แม้กระทั่งตัวเราล้วนไม่ใช่สิ่งอันจีรังแท้จริง ไม่มีตัวตนแท้จริงใด ๆ ไม่สามารถคงอยู่เป็นจริงเช่นนั้นได้ชั่ววินาที ไม่ว่าจะเป็นสิ่งใดเราก็ไม่สามารถควบคุมมันให้อยู่ในอำนาจเราได้ ย่อมต้องเป็นไปภายใต้กฎธรรมชาติ ดังกล่าว มีเปลี่ยนแปลง เสื่อมลงและสูญสลายไปในที่สุดไม่ว่าจะเป็นสิ่งใดก็ตาม เป็นอนัตตาด้วยเหตุ 4 คือ

3.1 เป็นของสูญ คือ วางเปล่าจากความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จากความเป็นนั้น เป็นนี้ ที่กำหนดหมายกันขึ้น

3.2 ไม่มีใครเป็นเจ้าของ ไม่เป็นของใครจริง ไม่เป็นตัวตนของใคร

3.3 ไม่อยู่ในอำนาจ หรือ ไม่มีใครเป็นใหญ่ คือ ใครจะสั่งบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ ขึ้นต่อเหตุปัจจัยไม่ได้ขึ้นต่ออำนาจหรือความปรารถนาของใครมันเกิดขึ้นแล้วจะสั่งว่าอย่าตั้งอยู่ มันตั้งอยู่แล้วจะสั่งว่าอย่าโหมม มันโหมมแล้วจะสั่งว่าอย่าสลาย ไม่ได้ทั้งนั้น

3.4 แຍ่งต่ออัตตา คือ โดยสภาวะของมันเอง ก็ปฏิเสธอัตตาอยู่ในตัว²

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

รวมความก็คือ สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัยของมันเอง ตามธรรมชาติ เหตุปัจจัยมี (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) มันก็เกิด (เป็นอย่างนั้น) เหตุปัจจัย (ที่จะให้เป็นอย่างนั้น) หมก มันก็ดับ (จากสภาพอย่างนั้น) มันหาฟังเสียงเราอ่อนวอนขอร้อง หรือปรารภณาไม่ มันไม่เป็นตัว เป็นอะไร ๆ (อย่างที่ว่ากัน) หรือเป็นของใครทั้งนั้น¹

กล่าวโดยสรุป สิ่งทั้งหลายจะเป็นไปอย่างไร ไม่มีใครไปบังคับได้ อนัตตา จึงมีความหมายอย่างหนึ่งคือ บังคับไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง อนัตตา หมายความว่า ไม่ใช่ตน ไม่ใช่ตัว กล่าวคือ

"... สังขาร หรือ บัญญัติ ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ใช่เรา อย่างรูปร่างกายของเราเมื่อแรก ๆ เป็นเด็ก เล็ก ๆ แล้วก็เป็นผู้ใหญ่ เป็นรูป วิญญาณ เวทนา สัญญา สังขาร เกิดขึ้นแล้วก็ดับ แล้วก็เกิดขึ้นใหม่ แล้วก็ดับไป นับไม่ถ้วน แต่ว่าเราเองไม่เคยรู้สึก เราเป็นสองคนเลย เมื่อร่างกายยังเป็นเด็กเล็กก็อยู่ เรารู้สึกพอใจ เราเป็นผู้ใหญ่ เมื่อร่างกายเป็นเด็กใหญ่ ก็ว่าเราเป็นผู้ใหญ่ เมื่อร่างกายเป็นหนุ่ม ก็ว่าเราเป็นผู้หนุ่มจนบัดนี้ก็เป็นเรา"²

ฉะนั้น เมื่อพิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ก็ให้เห็นจริงได้ว่า สรรพสิ่งทั้งหลายในจักรวาลนี้ล้วนตกอยู่ภายใต้ลักษณะ 3 ประการคั้งกล่าวทั้งสิ้น ซึ่งความจริงคั้งกล่าวนี้ไม่ต้องอาศัยวิธีพิสูจน์ลึกซึ้งมากมายเท่าใด แม้แต่เพียงเห็นด้วยตา และใช้สติปัญญาไตร่ตรองก็จะตระหนักถึงความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลายคั้งกล่าวได้ว่าเป็นไปภายใต้กฎไตรลักษณ์คั้งสิ้น เห็นได้คั้งว่าหสักธรรมคั้งกล่าวที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้นั้นล้วนเป็นความจริง ซึ่งทุกคนสามารถประจักษ์ได้ด้วยตนเองเช่นกันคั้งสิ้น

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

² สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์. ธรรมานุกรม,

3. หลักธรรมนิยาม

พระพุทธศาสนาสอนหลักความจริงที่ว่า "สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นคน สัตว์ หรือสิ่งของ เป็นรูปธรรม หรือ นามธรรม เป็นวัตถุ หรือเป็นเรื่องของจิตใจ ไม่ว่าชีวิตหรือโลกที่แวดล้อมอยู่ก็ตาม (หมายถึงสังขตธรรมทั้งหมด) ทั้งหมดล้วนเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ ธรรมดาที่ว่านี้มองด้วยสายตาของมนุษย์ เรียกว่า กฎธรรมชาติ"¹

กฎธรรมชาติ นี้แปลว่า กำหนดอันแน่นอน² ซึ่งพระพุทธศาสนาได้จำแนกกฎธรรมชาติ หรือนิยาม³ นี้ออกเป็น 5 อย่าง คือ

3.1 อุคูนิยาม (Physical Laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับปรากฏการณ์ฝ่ายวัตถุ โดยเฉพาะความเป็นไปของธรรมชาติแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงทางวัตถุ เช่น เรื่องลมฟ้าอากาศ ฤดูกาล ฝนตกฟ้าร้อง การที่ดอกบัวบานกลางวัน หุบกลางคืน การที่คินน้ำปูช่วยยให้ต้นไม้งาม การที่คนไอหรือจาม การที่สิ่งทั้งหลายยุพังเน่าเปื่อย เป็นต้น⁴ เป็นกฎธรรมชาติที่มุ่งแสดงในลักษณะที่เกี่ยวกับอุณหภูมิลมฟ้าอากาศ และฤดูกาลในทางอุคูนิยามอันเป็นสิ่งแวดล้อมสำหรับมนุษย์

3.2 พีชนิยาม (Biological Laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับการสืบพันธุ์รวมทั้งพันธุกรรม เช่น "หลักความจริงที่ว่าพืชเช่นโคกก็ให้ผลเช่นนั้น พืชมะม่วงก็ออกผลเป็นมะม่วง เป็นต้น"⁵

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

³ กฎธรรมชาติ เรียกในภาษามาสีว่า นิยาม

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

3.3 จิตตนิยาม (Psychological Laws) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต "เช่น เมื่ออารมณ์ (สิ่งเร้า) กระพบประสาท จะมีการรับรู้เกิดขึ้น จิตจะทำงานอย่างไร"¹ เป็นต้น

3.4 กรรมนิยาม (Law of Karma) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ มนุษย์ต้องเป็นไปตามกรรม กล่าวคือ กระบวนการก่อการกระทำและการให้ผลของการกระทำ เช่น ทำกรรมดี มีผลดี ทำกรรมชั่ว มีผลชั่ว เป็นต้น

3.5 ธรรมนิยาม (The Law of Causation) กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และอาการที่เป็นเหตุเป็นผลแก่กันของสิ่งทั้งหลาย เป็นกฎแห่งเหตุผล ทุกสิ่งทุกอย่างในกฎนี้หมด ทุกสิ่งมีเหตุแต่ไม่มีปฐมเหตุ เป็นความเป็นไปตามธรรมดา เช่นว่า "สิ่งทั้งหลายมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปเป็นธรรมดา คนย่อมมีความเกิดแก่เจ็บตายเป็นธรรมดา ธรรมดาของคนยุคนี้มีอายุขัยประมาณร้อยปี ไม่ว่าพระพุทธเจ้าจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ย่อมเป็นธรรมดาของสิ่งทั้งหลายที่เป็นสภาพไม่เที่ยง ถูกปัจจัยบีบคั้นและไม่เป็นธัตตา ดังนี้ เป็นต้น"²

จะเห็นได้ว่า พุทธศาสนาแสดงกฎธรรมชาติไว้ 5 อย่าง ซึ่งแต่ละอย่างล้วนมีลักษณะเดียวกัน คือ เป็นความเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัย เป็นไปเองโดยธรรมชาติ ไม่มีปัญหาเกี่ยวกับพระผู้สร้างใด ๆ มาเป็นผู้กำหนด หรือ ก่อให้เกิดลักษณะธรรมชาติใด ๆ ทั้งสิ้น

4. หลักปัจจุสมุปบาท

เป็นหลักธรรมอีกหมวดหนึ่งที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในรูปของกฎธรรมชาติ พระองค์ทรงเป็นผู้นพบในหลักธรรมซึ่งมีอยู่แล้ว และนำมาเปิดเผย ชี้แจงแสดงแก่บุคคลทั้งหลาย อย่างไรก็ตาม เรื่องของปัจจุสมุปบาทนี้เป็นเรื่องที่สลับซับซ้อน

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

² เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

ยากต่อการเข้าใจ ดังนั้น ในที่นี้จะขอแสดงถึงตัวบทและชี้ให้เห็นถึงลักษณะที่ถือได้ว่าเป็นกฎธรรมชาติ เป็นหลักธรรมที่อธิบายถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ไม่มีความคิดที่แสดงถึงเรื่องของมูลการณ (The First Cause) หรือสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ อันจักเข้าลักษณะความคิดแบบธรรมชาตินิยมแต่เพียงในส่วนนี้เท่านั้น

หลักปฏิจจนสมุปบาทนี้มี 2 สาย คือ สายแรก แสดงกระบวนการเกิด เรียกว่า สมุทวาร อีกสายหนึ่งแสดงกระบวนการดับ เรียกว่า นิโรชวาร แสดงโดยย่อดังนี้

3.1) หลักทั่วไป¹

ก. อิมสุมี สติ อิท โหติ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

อิมสุสุปฺปาทา อิท อปฺปชฺชติ เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึง

เกิดขึ้น

ข. อิมสุมี อสติ อิท นโหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี

อิมสุสฺส นิโรชา อิท นโรชฺชติ² เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ

(ควาย)

3.2) หลักแจ้งหัวข้อ หรือหลักประยุกต์

ก. สายเกิด

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

¹ พระราชวรมุนี. พุทธธรรม, หน้า 81.

² สุตตฺถนิกาย นิตานวคฺค 16/64, 144/37, 78 ฯลฯ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

.....

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความ

คับแค้นใจ จึงมีพร้อม

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีได้ ด้วยประการ

ดังนี้

ข. สายดับ

เพราะอวิชชา สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ ชรามรณะ (จึงดับ)

.....

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความ

คับแค้นใจ ก็ดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ บ่อมมีด้วยประการดังนี้

องค์ประกอบทั้งหมดของปฏิจจนสมุปบาทนี้มีจำนวน 12 ข้อ ต่างก็เป็นปัจจัย
เนื่องอาศัยสืบต่อกันไปเป็นรูปร่างเวียน ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือ ไม่มีตัวเหตุเริ่มแรก
ที่สุด การยกเอาอวิชชาตั้งเป็นข้อที่หนึ่ง ไม่ได้หมายความว่า อวิชชาเป็นเหตุเบื้องต้นแรก
หรือมูลการณ (The First Cause) ของสิ่งทั้งหลาย หากแต่เป็นการเริ่มตั้งหัวข้อ
เพื่อสะดวกในการทำความเข้าใจเท่านั้น ไม่จำเป็นจะต้องเริ่มจากอวิชชา องค์
ประกอบทั้งหมดต่างเกี่ยวเนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยกันและกันเป็นวัฏจักร แสดงให้
เห็นอาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันเป็นรูปกระแส กล่าวคือ

"สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน สิ่งทั้งหลายมีอยู่โดยความ
สัมพันธ์ สิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย สิ่งทั้งหลายไม่มีความคงที่อยู่วางเดิม
แมแต่ขณะเดียว สิ่งทั้งหลาย ไม่มีอยู่โดยตัวของมันเอง คือไม่มีตัวตนที่แท้จริง
ของมัน สิ่งทั้งหลายไม่มีมูลการณหรือคนกำเนิกเดิมสุด พุคอีกนัยหนึ่งว่า อาการ
ที่สิ่งทั้งหลายปรากฏเป็นรูปต่าง ๆ มีความเจริญ ความเสื่อมเป็นไปต่าง ๆ
แสดงถึงสภาวะที่แท้จริงของมันว่า เป็นกระแสหรือกระบวนการ ความเป็น
กระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นขององค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏเพราะ
องค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปไปเพราะองค์
ประกอบต่าง ๆ ไม่คงที่อยู่มั่วแต่ขณะเดียว องค์ประกอบทั้งหลายไม่คงที่อยู่มั่วแต่
ขณะเดียว เพราะไม่มีตัวตนแท้จริงของมัน ตัวตนที่แท้จริงของมันไม่มี มันจึงขึ้นต่อ
เหตุปัจจัยต่าง ๆ เหตุปัจจัยต่าง ๆ สัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยกันจึงกุมรูปเป็นกระแส
ไค ความเป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องอาศัยกันแสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดเดิมสุดของ
สิ่งทั้งหลาย พุคในทางกลับกันว่า ถ้าสิ่งทั้งหลายมีตัวตนแท้จริง ก็คงมีความคงที่
ถาวรสิ่งทั้งหลายคงที่แต่ขณะเดียว ก็เป็นเหตุปัจจัยแก่กันไม่ไค เมื่อเป็นเหตุปัจจัย
แก่กันไม่ไค ก็ประกอบกันขึ้นเป็นกระแสไม่ไค เมื่อไม่มีกระแสแห่งปัจจัย ความ
เป็นไปในธรรมชาติก็มีไม่ไค และถ้ามีตัวตนที่แท้จริงอย่างไคในท่ามกลางกระแส
ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยอย่างแท้จริงก็เป็นไปไม่ไค กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่ทำให้
ให้สิ่งทั้งหลายปรากฏโดยเป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดำเนินไปไค ก็เพราะสิ่ง
ทั้งหลายไม่เที่ยง ไม่คงอยู่เกิดแล้วสลายไป ไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมัน และ
สัมพันธ์เนื่องอาศัยกัน"¹

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

หลักปฏิจจนุสุมปะบาทนี้ แสดงความจริงของธรรมชาติให้เห็นได้ว่า สิ่งต่าง ๆ ทั้งหลายมีลักษณะที่เรียกว่าไตรลักษณ์ คือ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นไปตามกระบวนการของเหตุปัจจัย กล่าวคือ "ภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่คงอยู่ เกิดแล้วสลายไป เรียกว่า อนิจจตา ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยเกิดสลาย มีความกดดันขัดแย้งแฝงอยู่ ไม่สมบูรณ์ในตัว เรียกว่าทุกขตา ภาวะที่ไร้ตัวตนที่แท้จริงของมันเอง เรียกว่า อนัตตา ปฏิจจนุสุมปะบาทแสดงให้เห็นภาวะทั้ง 3 นี้ในสิ่งทั้งหลาย และแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องเป็นปัจจัยแก่กันของสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น จนปรากฏรูปออกมาเป็นต่าง ๆ ในธรรมชาติ ภาวะและความเป็นไปตามหลักปฏิจจนุสุมปะบาทนี้ มีแกสิ่งทั้งปวง..."¹

คำสอนเรื่องปฏิจจนุสุมปะบาทให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับความคิดแบบธรรมชาตินิยมดังต่อไปนี้

4.1 หลักปฏิจจนุสุมปะบาทแสดงให้เห็นว่า โลกไม่มีปฐมเหตุ (หรือ มูลการณ - The First Cause)

หลักปฏิจจนุสุมปะบาท หรือ เรียกอีกอย่างว่า หลักอิทัปปัจจยตานิ เป็นหลักซึ่งแสดงความเป็นไปในรูปวิวัฒนาการตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยในธรรมชาติเอง แสดงให้เห็น "ความคลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทางที่เจริญขึ้น และทุกุโธรมเสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัย หมุนเวียนกันเรื่อยไป ไม่มีเบื้องต้น ไม่มีเบื้องปลาย"² สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกัน เกิดสืบต่อกันมาตามกระบวนการแห่งเหตุผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มูลการณเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ ไม่ว่าจะหมายถึงพระเจ้าหรือสิ่งสมบูรณ์เหนือธรรมชาติใด ๆ ก็ตาม สิ่งเหล่านี้ไม่มีปรากฏในหลักความเป็นไปตามกฎธรรมชาติ สิ่งทั้งหลายเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นอนัตตา ต่างก็อาศัยเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน จึงทำให้มีความเคลื่อนไหวเป็นไปตามลักษณะธรรมชาติ ถ้าสิ่งทั้งหลายเป็นของเที่ยง มีตัวตนจริงแล้ว กฎธรรมชาติทั้งหลายย่อมจะเป็นไปได้ เพราะว่าสิ่งเหล่านี้จะต้องอยู่ได้ด้วยตัวเอง ไม่ต้องอาศัยสิ่งอื่นเป็นเหตุปัจจัยใด ๆ อีก

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

อนึ่ง - ความคิดเกี่ยวกับมูลการณ์นี้ พระราชวรมุนีได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับ
เรื่องนี้ตามทรรศนะของพุทธศาสนาว่า

อนึ่ง - ธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย ย่อมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้า หรือต้นกำเนิด
เค็มสุด เมื่อหิบบอกถึงโลกก็ตามขึ้นมาพิจารณา ถ้าสืบสาวหาเหตุต่อไปโดยไม่หยุด
จะไม่สามารถค้นหาเหตุถึงเค็มสุดของสิ่งนั้นได้ แต่ในความรู้สึกสามัญของมนุษย์
มักคิดถึงหรือคิดอยากให้มีเหตุต้นเค้าสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นความรู้สึกที่ขัดกับ
ธรรมชาติของธรรมชาติ แล้วกำหนดหมายสิ่งต่าง ๆ คลาดเคลื่อนไปจากความ
เป็นจริง เรียกว่าเป็นสัญญาวิปลาสอย่างหนึ่ง เหตุเพราะความเคยชินของ
มนุษย์ เมื่อเกี่ยวของกับสิ่งใดและคิดสืบสวนถึงมูลเหตุของสิ่งนั้น ความคิดก็จะ
หยุดจับติดอยู่กับสิ่งทีพบว่าเป็นเหตุแต่อย่างเดียวไม่สืบสาวต่อไปอีก ความเคยชิน
เช่นนี้ จึงทำให้ความคิดสามัญของมนุษย์ในเรื่อง เหตุผลเป็นไปในรูปชะงักติดตัน
และคิดในฐานที่ขัดกับกฎธรรมชาติ โดยคิดว่าต้องมีเหตุต้นเค้าของสิ่งทั้งหลาย
อย่างหนึ่ง ซึ่งถ้าคิดตามธรรมชาติแล้วก็ต้องสืบสาวต่อไปว่า อะไรเป็นเหตุของ
เหตุต้นเ้านั้น ต่อไปไม่มีที่สิ้นสุดเพราะสิ่งทั้งหลายมีอยู่อย่างสัมพันธ์เนื่องอาศัย
เป็นปัจจัยสืบต่อกัน จึงยอมไม่มีมูลการณ์หรือเหตุต้นเค้าเป็นธรรมดา ควรตั้ง
คำถามกลับเข้าไปว่า ทำไมสิ่งทั้งหลายจะต้องมีเหตุต้นเค้าด้วยเล่า? ความคิดเป็น
ธรรมชาติอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดจากความเคยชินของมนุษย์ และสัมพันธ์กับความคิด
ว่ามีเหตุต้นเค้า คือความคิดว่าเค็มที่เค็มเท่านั้น ไม่มีอะไรอยู่เลย ความคิดนี้เกิด
จากความเคยชินในการยึดถือยึดติด โดยกำหนดครุขึ้นมาในสวนประกอบที่คุมเขา
เป็นรูปลักษณะแบบหนึ่ง แล้ววางความคิดหมายจำเพาะลงเป็นบัญญัติยึดเอา
บัญญัตินั้นเป็นหลัก เกิดความรู้สึกคงที่ตรงว่าเป็นตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงเห็น
ไปว่าเค็มสิ่งนั้นไม่มีแล้วว่ามีขึ้น ความคิดแบบชะงักที่ติดอยู่กับสิ่งหนึ่ง ๆ ไม่แล่น
เป็นลื่นๆ เช่นนี้ เป็นความเคยชินในทางความคิดอย่างที่เรียกว่าติดสมมุติ หรือ
ไม่รู้อุเทศันสมมุติ จึงกลายเป็นไม่รูตามที่มีนเป็น เป็นเหตุให้ต้องคิดหาเอาสิ่งใด
สิ่งหนึ่งที่มีอยู่เป็นนิรันดรขึ้นมาเป็นเหตุต้นเค้า เป็นที่มาแห่งการสำแดงรูปเป็น
ต่าง ๆ หรือเป็นผู้สร้างสิ่งทั้งหลาย ทำให้เกิดข้อขัดแย้งขึ้นต่าง ๆ เช่น สิ่ง
นิรันดรจะเป็นที่มาหรือสร้างสิ่งไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร ถ้าสิ่งเป็นนิรันดรเป็น
ที่มาของสิ่งไม่เป็นนิรันดร สิ่งไม่เป็นนิรันดรจะไม่เป็นนิรันดรได้อย่างไร เป็นตน
แท้จริงแล้วในกระบวนการอันเป็นกระแสแห่งความเป็นเหตุปัจจัยสืบเนื่องกันนี้
ยอมไม่มีปัญหาแบบของตัวตนว่ามีอะไรหรือไม่มีอะไรอยู่เลย ไม่ว่าเค็มที่เค็ม
หรือบัดนี้ เว้นแต่จะพุกกันขึ้นในขั้นสมมุติสัจจะเท่านั้น ควรขออนถามให้คิดใหม่
ควยเข้าไปว่า ทำไมจะต้องไม่มีก่อนมีด้วยเล่า? ¹

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89-90.

ความคิดเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายต้องมีสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่เป็นตัวต้นเค้าของสิ่ง
ต่าง ๆ โยงมาคิดถึงความคิดที่ว่า เมื่อมีการสร้าง ย่อมต้องมีผู้สร้าง ดังนั้น สิ่งทั้งหลาย
ย่อมต้องมีผู้สร้างด้วยเช่นกัน ที่จริงแล้ว

"ความคิด เชื้อเช่นนี้เกิดขึ้นเพราะมองดูตามข้อเท็จจริงต่าง ๆ ซึ่งเห็นและเข้าใจ
กันอยู่สามัญว่า มนุษย์เป็นผู้สร้างอุปกรณ์ สิ่งของเครื่องใช้ ศิลปวัตถุ ฯลฯ ขึ้น
สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นได้เพราะการสร้างของมนุษย์ ฉะนั้นสิ่งทั้งหลายทั้งโลกก็ควรมี
ผู้สร้างด้วยเหมือนกัน ในกรณีนี้ มนุษย์พรากตนเองควยการแยกความหมายของ
การสร้างออกไปเสียจากความเป็นเหตุปัจจัยตามปรกติ จึงทำให้เกิดการตั้งตน
ความคิดที่ผิด ความจริงนั้นการสร้างเป็นเพียงความหมายส่วนหนึ่งของการ เป็น
เหตุปัจจัย การที่มนุษย์สร้างสิ่งใด ก็คือการที่มนุษย์เขาไปรวมเป็นเหตุปัจจัย
ส่วนหนึ่งในกระบวนการแห่งความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะทำให้เกิดผลรวม
ที่ต้องการนั้นเกิดขึ้น แต่มีพิเศษจากกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยฝ่ายวัตถุล้วน ๆ
ก็เพียงที่ในกรณีนี้ มีปัจจัยฝ่ายนามธรรมที่ประกอบควยเจตนาเป็นลักษณะพิเศษ
เขาไปรวมบทบาทควย แต่ถึงอย่างนั้น ก็ยังคงมีฐานะเป็นเพียงปัจจัยอย่างหนึ่ง
รวมกับปัจจัยอื่น ๆ และต้องดำเนินไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยจึงจะเกิด
ผลที่ต้องการ เช่น เมื่อมนุษย์จะสร้างตึก ก็ต้องเขาไปเกี่ยวของเป็นเหตุปัจจัย
ช่วยผลักดันเหตุปัจจัยต่าง ๆ ให้ดำเนินไปตามสายของมันจนเกิดผลสำเร็จ ถ้า
การสร้างเป็นการบันดาลผลใดอย่างพิเศษกว่าการ เป็นเหตุปัจจัย มนุษย์ก็เพียง
อยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง แล้วคิดบันดาลให้เรือนหรือตึกเกิดขึ้นในที่ปรารถนาตามต้องการ
ซึ่งเป็นไปไม่ได้ การสร้างจึงมิได้มีความหมายนอกเหนือไปจากการ เป็นเหตุปัจจัย
แบบหนึ่ง และในเมื่อสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยต่อเนื่อง
กันอยู่ตามวิถีของมันเช่นนี้ ปัญหาเรื่องผู้สร้าง ย่อมไม่อาจมีได้ในตอนใด ๆ ของ
กระบวนการ"¹

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 89-90.

4.2 หลักปัจเจกสมปบาทปฏิเสธความคิดเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติซึ่งมีอำนาจเหนือและคลบไคลความ เป็นไปของสิ่งทั้งหลาย

สิ่งที่ได้ชื่อว่า เป็นสิ่งเหนือธรรมชาติ ย่อมแสดงว่าสิ่งนั้นอยู่นอกจากสภาพในธรรมชาติต่าง ๆ อยู่นอกเหนือจากความเป็นไปในธรรมชาติทั้งหมด นั่นก็ ย่อมต้องไม่มีความเกี่ยวข้องใด ๆ กับสิ่งธรรมชาติทั้งหลายอีก เพราะสิ่งใดที่เกี่ยวข้องกับสิ่งธรรมชาติ สิ่งนั้นไม่อยู่นอกเหนือธรรมชาติ แต่ต้องเป็นส่วนหนึ่งในธรรมชาติ แต่สิ่งที่อยู่ในธรรมชาติต่าง ๆ ล้วนเกิดขึ้นเป็นไปตามกระบวนการทางธรรมชาติโดยอาศัย เหตุปัจจัย ไม่ใช่เกิดขึ้นเองโดยปราศจากเหตุปัจจัย แม้แต่เรื่องที่ว่าน่าจะเป็นเรื่อง ที่เหลือเชื่อ

"ความเป็นไปที่ประหลาดน่าเหลือเชื่อ ดูเป็นอิทธิปาฏิหาริย์หรืออัศจรรย์ใด ๆ ก็ตาม ย่อมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามเหตุปัจจัยทั้งสิ้น แต่ในกรณีที่เกิดเหตุปัจจัย ในเรื่องนั้นสุดซับซ้อนและยังไม่ถูกรู้เท่าทัน เรื่องนั้นก็กลายเป็นเรื่องประหลาด อัศจรรย์ แต่ความประหลาดอัศจรรย์จะหมดไปทันทีเมื่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ ใน เรื่องนั้นถูกรู้เท่าทันหมดสิ้น ดังนั้น คำว่าสิ่งเหนือหรืออยู่นอกเหนือธรรมชาติตามที่ กล่าวมาแล้วจึงเป็นเพียงสำนวนภาษาเท่านั้น ไม่มีอยู่จริง"¹

4.3 หลักปัจเจกสมปบาทแสดงให้เห็นว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งใน ธรรมชาติ

จากความคิดที่ว่า สิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นเป็นไปภายใต้กฎ ธรรมชาติ ต่างก็อาศัยเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดมีอำนาจเหนือกว่ามา คลบไคลความ เป็นไปของอีกสิ่งหนึ่ง ความหมายนี้หมายรวมถึงมนุษย์ด้วย เช่นกัน กล่าวคือ มนุษย์เองก็เป็นสิ่งหนึ่งในธรรมชาติ ต่างก็ต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับสิ่งอื่นใน ฐานะเป็นเหตุปัจจัยต่อกันและกันกับสิ่งธรรมชาติอื่น ๆ มนุษย์ไม่ได้เป็นผู้วิเศษเหนือ

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 93.

กว่าสิ่งธรรมชาติอื่น ๆ ที่จะคลบแคลความ เป็นไปของสิ่งทั้งหลายได้ ซึ่งยังมีบางคน เข้าใจผิดคิดว่า มนุษย์นั้นเหนือกว่าสิ่งอื่น สามารถกำหนดหรือควบคุมสิ่งอื่น ๆ รวมทั้ง ธรรมชาติต่าง ๆ ได้ ซึ่งที่จริงแล้วความคิดเช่นนั้นไม่ถูกต้อง เพราะเป็นความคิดที่ แยกตัวมนุษย์ออกจากธรรมชาติ กล่าวคือ เมื่อถือว่ามนุษย์อยู่เหนือธรรมชาติ นั้นเท่ากับ ได้แยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติ เป็นคนละส่วนกัน แท้ที่จริงแล้ว มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของ ธรรมชาติ ต่างก็ย่อมต้องอาศัยสิ่งธรรมชาติอื่น ๆ ในฐานะเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน

พระราชวรมณีได้อธิบายลักษณะของการที่มนุษย์และสิ่งธรรมชาติต่างเป็นเหตุ ปัจจัยซึ่งกันและกันอย่างน่าสนใจยิ่ง ดังนี้

ในเรื่องมนุษย์กับธรรมชาติก็เช่นกัน การที่แยกออกมาเป็นคำต่างหากกันว่ามนุษย์ กับธรรมชาติก็ดี มนุษย์สามารถบังคับควบคุมธรรมชาติได้ก็ดี เป็นเพียงสำนวน ภาษา แต่ความเป็นจริงแล้ว มนุษย์เป็นเพียงส่วนหนึ่งในธรรมชาติ และการที่ มนุษย์ควบคุมบังคับธรรมชาติได้ ก็เป็นเพียงการที่มนุษย์รวมเป็นเหตุปัจจัย อย่างหนึ่งและผลักดันปัจจัยอื่น ๆ ในธรรมชาติให้ต่อเนื่องสืบทอดกันไป จน บังเกิดผลอย่างนั้น ๆ ขึ้น เป็นแต่ในกรณีของมนุษย์ที่มีปัจจัยฝ่ายจิต อันประกอบ ควบเจตนาเข้าร่วมในกระบวนการคิด จึงมีการกระและผลการกระทำบางอย่างที่ เรียกว่าสร้างสรรค์ขึ้น ซึ่งก็เป็นเรื่องของเหตุปัจจัยล้วน ๆ ทั้งสิ้น มนุษย์ไม่ สามารถสร้างในความหมายที่ว่า ใ้ให้มีให้เป็นขึ้นลอย ๆ โดยปราศจากการเป็น เหตุปัจจัยกันตามวิถีทางของมัน ที่ว่ามนุษย์บังคับควบคุมธรรมชาติได้ ก็คือการที่ มนุษย์รวมเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่จะเป็นกระบวนการให้เกิดผลที่ต้องการแล้ว จึงเข้า ความเป็นปัจจัยผลักดันปัจจัยต่าง ๆ เหล่านั้นให้ต่อเนื่องสืบทอดกันจนเกิดผลที่ ต้องการ ชั้นตอนในเรื่องนี้มี 2 อย่าง อย่างที่ 1 คือ ฐ จากนั้นจึงมีอีกอย่างหรือ ชั้นที่ 2 คือ เป็นปัจจัยใหญ่แก่ปัจจัยอื่น ๆ ต่อ ๆ กันไปใน 2 อย่างนี้ อย่างที่ สำคัญและจำเป็นก่อนคือ ต้องรู้ ซึ่งหมายถึงถึงปัญญา เมื่อรู้หรือมีปัญญาแล้ว ก็เข้า ร่วมในกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยอย่างที่เรียกว่าจัดการใหญ่เป็นไปตามประสงค์ได้ การเกี่ยวของจัดการกับสิ่งทั้งหลายด้วยความรู้หรือปัญญาเท่านั้นจึงจะชื่อว่า เป็น การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้ หรือจะเรียกตามสำนวนภาษาก็ว่าสามารถ บังคับควบคุมธรรมชาติได้ และเรื่องนี้มีหลักการอย่างเดียวกันทั้งในกระบวนการ ฝ่ายรูปธรรมและนามธรรม หรือทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ ฉะนั้นที่กล่าวไว้ข้างตน ว่า การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้เป็นอย่างไรเกี่ยวกับการอยู่อย่าง ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ จึงเป็นเรื่องของขอเท็จจริงของการเป็นเหตุ

เป็นปัจจัยแก่กันตามกฎธรรมคานีเอง จะพูดเป็นส่วนภาษาว่าสามารถบังคับควบคุมธรรมชาติฝ่ายนามธรรมใด ความคุมจิตใจของคนใด ควบคุมตนเองใด ก็ถูกต้องทั้งสิ้น ดังนั้น การมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญาจึงเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง ทั้งในฝ่ายรูปธรรมและนามธรรมที่จะช่วยไข่มุขมัยถือเอาประโยชน์ใดทั้งจากกระบวนการฝ่ายจิตและกระบวนการฝ่ายวัตถุ¹

4.4 หลักปฏิจสุมปบาทยืนยันหลักอนัตตาของพุทธปรัชญา

หลักปฏิจสุมปบาท แสดงให้เห็นถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ดังนั้นจึงมีภาวะไม่เที่ยง มีความเปลี่ยนแปลงโดยเหตุปัจจัยต่าง ๆ และตัวของมันเองก็เป็นเหตุปัจจัยแก่สิ่งอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน จึงไม่มีความเที่ยงแท้ ต้องเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลาและตกอยู่ภายใต้ลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง ไม่มีตัวตน แท้จริงที่จะคงทนอยู่ เช่น เติมโดยตลอด เช่นนี้จึงเป็นอนัตตา สิ่งทั้งหลายล้วนเกี่ยวข้องกับ เป็นเหตุปัจจัยเชื่อมโยงกันเป็นกระแสเช่นนี้ไม่สิ้นสุด

สรุป¹ หลักปฏิจสุมปบาท ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญยิ่งหลักหนึ่งของพุทธศาสนา ดังที่ได้แสดงมาแล้วนั้น ย่อมชี้ให้เห็นได้ชัดว่า พุทธศาสนามีลักษณะความคิดแบบธรรมชาตินิยมอย่างไร นับตั้งแต่ชี้ให้เห็นแนวคิดเรื่องกฎธรรมชาติ ปฏิเสธความคิดเรื่องปฐมเหตุหรือมูลการณ์ ปฏิเสธความคิดเรื่องสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อสิ่งทั้งหลาย ถือว่าสิ่งทั้งหลายล้วนอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติ เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน นั่นคือ สันนิษฐานเหตุผลทุกสิ่งล้วนเกิดจากเหตุไม่ใช่เกิดขึ้นเองลอย ๆ หรือโดยอำนาจของสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ

5. หลักอริยสัจ 4

เป็นหลักความจริงอันประเสริฐที่แสดงถึงธรรมชาติของมนุษย์และชีวิตของมนุษย์ เป็นความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงเปิดเผยเกี่ยวกับธรรมชาติที่แท้จริงของมนุษย์ ปัจจัยต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดธรรมชาตินั้น ๆ อะไรเป็นสิ่งประเสริฐสูงสุดของมนุษย์ และนำไปถึงวิธีการที่จะได้มาซึ่งสิ่งประเสริฐดังกล่าว อริยสัจเป็นเรื่องของชีวิต การค้นพบอริยสัจของพระพุทธเจ้าเป็นการค้นพบความจริงเกี่ยวกับชีวิตในด้านต่าง ๆ คือ

¹ พระราชวรมณี, พุทธธรรม, หน้า 90

"ชีวิตมนุษย์ต้องเผชิญกับความทุกข์ (ทุกข์สัง) ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ไม่มีใครทำให้ มนุษย์สร้างขึ้นมาเอง (ทุกข์สมุทัย) ทุกคนต่างหวังสุข สุขนั้นก็อะไร (นิโรธ) เป็นสิ่งประเสริฐของชีวิตหรือไม่ และวิธีใดที่จะบรรลุดุสุขนี้ได้อย่างไร (มรรค)"¹

หลักความจริงอันประเสริฐ 4 ประการนี้ มีคำอธิบายโดยสังเขปตามลำดับดังนี้

5.1 ทุกข์อริยสัง

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่คือนิเวศน์ทุกข์ ได้แก่ ความเกิด แก่ ตาย ความเศร้าโศกคร่ำครวญ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ คับแค้นใจ เป็นทุกข์แต่ละอย่างปรารถนาสิ่งใด ไม่ได้สิ่งนั้นก็ทุกข์ ประจวบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ พลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ โดยย่อ ชั้น 5 ที่ยังยึดถืออยู่เป็นทุกข์"²

สภาวะทุกข์นั้นเป็นสภาพธรรมดาของสัตว์ทั้งปวง นับตั้งแต่เกิดก็เริ่มมีความทุกข์ ความเดือดร้อนต่าง ๆ นั่นก็คือ ต้องดิ้นรนต่อสู้กับสิ่งต่าง ๆ เพื่อให้ได้มีชีวิตอยู่รอด เมื่อผ่านการเกิดมาแล้ว ก็ต้องประสบกับทุกข์ต่าง ๆ ทั้งที่เป็นทุกข์กายและทุกข์ใจ ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ซึ่งผ่านเข้ามานับตั้งแต่เกิด จนถึง แก่ เจ็บ และจนในที่สุดก็ตายดังกล่าว

ทุกข์ทั้งหลายนั้น กล่าวโดยสรุป คือ ทุกข์กายและทุกข์ใจ คือความไม่สบายกายและไม่สบายใจ (ต่างกับ "ทุกข์ ในไตรลักษณ์ซึ่งได้กล่าวไว้ในตอนต้น) สามารถจำแนกออกได้เป็น

¹ วิจิตร เกิดวิสิษฐ์. "ปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท" (วิทยานิพนธ์ชั้นปริญญาโทอักษรศาสตรบัณฑิต แผนกวิชาปรัชญา, บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), หน้า 37.

² ชัมมจักกัปปวัตตนสูตร. 4/18 19/528 (มหาเวรค สุตนิบาต ขุททกนิกาย)

ความเกิด (ชาติปี ทุกขฯ)
 ความแก่ (ชราปี ทุกขฯ)
 ความตาย (มรณปี ทุกขฯ)
 ความโศก (โศก)
 ความคร่ำครวญรำพัน (ปริเทว)
 ความทุกข์กาย (ทุกข์)
 ความทุกข์ใจ (โทมนัส)
 ความคับแค้นใจ (อุปายาส)
 ความต้องประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก (อปิเยหิ สมปิโยโค)
 ความต้องพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก (ปิเยหิ วิปิโยโค)
 ความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้นตามประเภท (ยมุปิจัน ลาคิ ทมุปีทุกข)
 ซึ่งทั้งหมดนี้กล่าวโดยสรุป ความยึดมั่นในชั้น 5 เป็นความทุกข์ คือ
 เป็นทุกข์โดยรวมของตนเอง¹

นี่เป็นทุกข์ที่พระพุทธเจ้าทรงต้องการจะนำมาชี้ให้มนุษย์ทั้งหลายเห็นถึง
 ความจริงที่มนุษย์ต้องมีชีวิตอยู่ร่วมกับทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ นับแต่เกิดอย่างไม่สามารถ
 หลีกเลี่ยงได้ ซึ่งที่จริงแล้ว ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ มนุษย์เองเป็นผู้ที่สร้างมันขึ้นมา ซึ่ง
 พระพุทธองค์ได้ชี้ให้เห็นโดยไต่ถ้อยต่อไปในเรื่องของ ทุกขสมุทัย

5.2 สมุทัย

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่คือนอกขสมุทัยอริยสัจ (เหตุให้ทุกข์เกิด)
 ได้แก่ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความติดข้องอำนาจความเพสิน ยินดียิ่งใน

¹วศิน อินทสระ. หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา (กรุงเทพฯ-
 มหานคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2519), หน้า 17-18.

อารมณ์นั้น ๆ กล่าวคือ ความทะยานอยากในอารมณ์ที่ใคร่¹ 1 ความทะยานอยากเป็น 1 ความทะยานไม่มีไม่¹ 1"

อันเหตุให้เกิดทุกข์ดังกล่าวนี้ เกิดจาก ศัพท์ (ความอยาก) ซึ่งมีอยู่ 3 ชนิดคือ

1) กามศัพท์ คือ ความใคร่อันแบ่งเป็น กิเลสกามและวัตถุกาม เป็น การรวบรวมทั้งความใคร่ทุกรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัสทุกชนิด ทั้งที่มีต่อตนเอง เช่น การใคร่ส่องกระจกดูตนเอง หรือ ที่มีต่อสิ่งอื่น เช่น ความใคร่ในเพชรพลอย เสื้อผ้า ฯลฯ ความใคร่ในสิ่งทั้งหลายเหล่านี้มีเป็นธรรมชาติคืออย่างหนึ่งในส่วนมนุษย์ที่มีส่วน ทำให้มนุษย์เกิดทุกข์ อันเนื่องจากความใคร่ดังกล่าว พระพุทธองค์จึงทรงชี้ให้มนุษย์รู้ ในความจริงอันนี้เพื่อหาทางกำจัด เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ดังกล่าวได้ถูกต้อง

2) ภวศัพท์ คือ ความอยากมีอยากเป็น มนุษย์มีความรู้สึกอยากเป็นโน่น เป็นนี่มากมาย แต่ก็ไม่สามารถเป็นได้ดังประสงค์ในทุกอย่างที่ตนต้องการ ดังนั้น เมื่อ เกิดความอยากดังกล่าว ก็มีแต่ความกระวนกระวาย ต้องพยายามให้ได้มี ได้เป็น ตามที่ตนต้องการ นี่ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้มนุษย์เกิดความทุกข์ขึ้น ยิ่งอยากมากก็ยิ่งทุกข์ มากเพราะไม่ว่าจะเป็นอะไรก็ต้องทุกข์ทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะเรายังตกอยู่ในสภาพที่ยัง ต้องเผชิญกับทุกข์ต่าง ๆ ซึ่งไม่อาจหนีพ้นได้ (ดังจะเห็นได้จากในเรื่องของทุกข์ อริยสัจข้างต้นว่ามีประเภทใดบ้าง เพราะอย่างน้อยเราก็ยังต้องตกอยู่ในทุกข์ประเภทใด ประเภทหนึ่ง หรือหลาย ๆ ประเภทก็เป็นได้) กล่าวคือ เมื่อเกิดความอยากมี อยาก เป็น ก็เกิดทุกข์กระวนกระวายจะมีจะเป็น ถ้าไม่ได้เป็นก็ทุกข์ หรือ เมื่อได้เป็นก็ยัง ต้องมีทุกข์อีก ทั้งนี้เพราะสิ่งต่าง ๆ ที่เราอยากมี อยากเป็นนั้น ล้วนเป็นสิ่งที่ไม่จีรัง ยั่งยืน ไม่มีความแน่นอน อยู่ในไตรลักษณ์ทั้งสิ้น

¹ ชัมมจักกัปปวัตตนสูตร

3) วิภวตัณหา คือ ความอยากให้ตัวตนหายไป หดหายไป พรางหรือสูญสิ้นไปเสียจากสิ่งหรือภาวะชีวิตที่ไม่ปรารถนานั้น ๆ ตัณหาชนิดนี้แสดงออกในรูปที่หยาบ เช่น ความรู้สึกเบื่อหน่าย ความเหงา ว่าเหว ความเบื่อตัวเอง ความขังตัวเอง เป็นต้น¹ เป็นตัณหาซึ่งนำไปสู่ทุกข์ ความวุ่นวาย ไม่ใช่ความเบื่อหน่ายซึ่งจะนำไปสู่การละสิ่งเหล่านั้นเพื่อความสงบ

5.3 นิโรธ

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่คือนิโรธอริยสังข (ความดับทุกข์) ได้แก่ ความดับโดยสิ้นความคิดไม่มีเหลือ ความสละ ความว่าง ความปล่อย ความไม่อาลัยตัณหา²นั้นแล"²

นิโรธ คือ ความดับไม่เหลือแห่งทุกข์ จิตใจมีอิสรภาพสมบูรณ์เต็มที่ มีความหมายถึงสภาพเกี่ยวกับคำที่เรามักได้ยินบ่อย ๆ คือ นิพพาน อันเป็นสิ่งประเสริฐสูงสุด เป็นจุดหมายสูงสุดที่พุทธศาสนาเน้นให้คนปฏิบัติตามวิธีต่าง ๆ ก็เพื่อให้พ้นจากทุกข์ที่เราเผชิญอยู่ในทุกวันนี้ไปสู่ทางดับทุกข์ พ้นจากทุกข์ทั้งปวงเพื่อบรรลุสุขสูงสุดแท้จริงตามความหมายของพุทธศาสนา คือ นิพพาน ซึ่งมีธรรมชาติแตกต่างจากปรากฏการณ์ที่เราพบเห็นสามัญ และจะทราบได้ชัดก็ต่อเมื่อบรรลุถึงธรรมชาตินี้ด้วยตนเอง นิพพานเป็นความจริงสูงสุดของพุทธศาสนา เป็น "ภาวะ" หรือ "ธรรมชาติ" อย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สิ้นกิเลส³ ไม่สามารถพิสูจน์ได้ด้วยวิธีการใด ๆ ของเหตุผล ไม่สามารถนำมาแสดงให้เห็นกันได้ เพราะเป็นประสบการณ์ทางจิตของบุคคลผู้บรรลุด้วยตนเอง โดยเฉพาะ เป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนาดังคำบาลีว่า

¹ พระราชวรมณี. พุทธธรรม (สมาคมสังคัมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 72.

² มจกัมปาวตตนสูตร

³ เสรี พงศ์พิศ และคนอื่น ๆ , คน-ในทรรศนะของพุทธศาสนา อิสลาม และคริสตศาสนา, หน้า 47.

"นิพพานํ ปรมํ สุขํ - พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง"

ความคับทุกข์เป็นหลักคำสอนที่สำคัญเกี่ยวข้องกับเรื่องชีวิตของมนุษย์ ซึ่งจะได้มีกล่าวถึงในเรื่องที่เกี่ยวกับมนุษย์ในบทที่ 5 ต่อไป

5.4 มรรค

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่คือนิพพานโรชคามินีปฏิปทาอริยสัจ (ข้อปฏิบัติให้ถึงความคับทุกข์) ได้แก่ ทางมีองค์ 8 อันประเสริฐนี้แล กล่าวคือ ความเห็นชอบ 1 ความคำริชอบ 1 เจรจาชอบ 1 ทำการงานชอบ 1 เลี้ยงชีวิตชอบ 1 พยายามชอบ 1 ระลึกชอบ 1 ตั้งใจมั่นชอบ 1"¹

มรรคนี้หมายถึง หนทางปฏิบัติให้ถึงความคับไม่เหลือแห่งทุกข์ เป็นหนทางที่ไม่ดำเนินหนักไปทางใดทางหนึ่งของทาง 2 สาย คือ กามสุขัลลิกานุโยค² และ อตถกโลมกานุโยค หากแต่เป็น มัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลางระหว่าง 2 สายดังกล่าวไม่หย่อนเกินไปหรือไม่ถึงเกินไป ทางสายกลางนี้ คือ อริยมรรค อันมีองค์ 8 ได้แก่

สัมมาทิฐิ - ความเห็นชอบ

สัมมาสังกัปปะ - ความคำริชอบ

สัมมาวาจา - การเจรจาชอบ

สัมมากัมมันตะ - การกระทำการงานชอบ

สัมมาอาชีวะ - การเลี้ยงชีพชอบ

¹ ธรรมจักกัปปวัตตสูตร

² กามสุขัลลิกานุโยค หมายถึง การประกอบตนให้ยุ่งด้วยกามคุณ 5 : รูป เสียง กลิ่น รส โนฏฐัพพะ ถือเอาความหมกมุ่นแต่ในโลภก็บีบ

สมาวายามะ - ความเพียรชอบ

สมาสติ - การระลึกชอบ

สมาสมาธิ - การตั้งใจชอบ

อริยมรรค มีองค์ 8 นี้ อีกนัยหนึ่งย่อลงได้ในลัทธิ 3¹ ดังนี้

5.4.1 สมาวาจา สมากัมมันตะ สมาอาชีวะ รวมลงใน
ศีลลัทธิ

5.4.2 สมาวายามะ สมาสติ สมาสมาธิ รวมลงใน
จิตลัทธิ

5.4.3 สมาทิฏฐิ สมาสังกัปปะ รวมลงในปัญญาลัทธิ

รวมความว่า มรรคมีองค์ 8 นี้ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับไตรลัทธิ คือ ศีลสมาธิ ปัญญา อันเป็นหลักคำสอนทั้งหมดในพุทธศาสนา เมื่อปฏิบัติตามมัจฉิมาปฏิบัติหานี้ ก็เข้าสู่ความหลุดพ้นเป็นลำดับ

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็เมื่อใดแลปัญญาอันรู้เห็นตามเป็นจริง ในอริยสัจ 4 เหล่านี้อันมี 3 รอบ มีอาการ 12² ดังกล่าวมานี้ของเราหมดจดแล้ว เมื่อนั้น เราจึงยืนยันตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้ยิ่ง ซึ่งสมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ..."³

¹วคิน อินทสระ. หลักคำสอนสำคัญในพระพุทธศาสนา, หน้า 366.

²รอบ 3 คือ สัจจญาณ-ญาณรู้ตัวอริยสัจ 1 กิจจญาณ-ญาณรู้หน้าที่ที่ควรทำ ในอริยสัจ 1 กตญาณ-ญาณรู้หน้าที่ที่ทำสำเร็จแล้ว 1 เป็นไปในอริยสัจ 4 จึงเป็นอาการ 12

³ขัมมจักกัปปวัตตนสูตร

หลักอริยสัจ 4 ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น เป็นคำสอนที่ครอบคลุมหลักธรรมทั้งหมดในพุทธศาสนา ทั้งภาคทฤษฎีและภาคปฏิบัติ ซึ่งให้ความสำคัญในเรื่องตัวมนุษย์และชีวิตของมนุษย์ ทั้งนี้เพื่อเป็นไปสู่ความสุขอันประเสริฐสุดที่มนุษย์ควรจะได้แสวงหา หลักอริยสัจ 4 นี้มีลักษณะที่ควรสังเกตหลายประการ คือ

- 1) เป็นวิธีการแห่งปัญญา ซึ่งดำเนินการแก้ไขปัญหาตามระบบแห่งเหตุผล ซึ่งในการแก้ปัญหานั้น วิธีแก้ปัญหาคือที่สุดจะต้องเป็นวิธีที่ดำเนินไปตามเหตุผล จึงจะมีคุณค่าและสามารถนำมาปฏิบัติให้เป็นที่ได้รับความสมเหตุสมผล แก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นให้ผ่านพ้นลุล่วงไปได้ด้วยดี เมื่อมีวิธีการดี ก็ย่อมจะนำไปสู่ทางออกที่ดีที่ควรเช่นกัน
- 2) เป็นวิธีการแก้ปัญหาและจัดการกับชีวิตของตนด้วยอาศัยปัญญาของตัวเอง ไม่ต้องอาศัยอำนาจจากสิ่งเหนือธรรมชาติใด ๆ มาดลบันดาลหรือช่วยแก้ไข หากแต่เป็นการพยายามไขปัญญาเข้าใจหลักความจริงตามธรรมชาติที่มีอยู่ เป็นอยู่เกี่ยวกับชีวิตมนุษย์ เมื่อเข้าใจในหลักธรรมชาติ เข้าใจถึงเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ แล้ว ก็สามารถหาวิธีกำจัดเหตุไม่ให้เกิดปัญหาคงกล่าวได้เช่นกัน
- 3) หลักอริยสัจนี้ เป็นหลักธรรมชาติที่เป็นความจริงของชีวิตมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใด เมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์ก็ต้องตกอยู่ในหลักธรรมชาติดังกล่าวนี้ ซึ่งเขาจะต้องเกี่ยวข้องกับและไขประโยชน์จากหลักความจริงนี้ตลอดไป ทั้งนี้เพราะหลักธรรมชาตินี้เป็นหลักความจริงสากล ซึ่งไม่ว่ากาลเวลาจะผ่านไปเท่าใด มนุษย์ก็ยังคงต้องตกอยู่ในสภาพดังกล่าวและดำเนินปฏิบัติตามวิธีที่พระพุทธองค์ได้ทรงชี้แนะไว้ให้ ก็จะเข้าสู่ความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ ไม่ว่าจะเป็นผู้ใด อยู่ในยุคสมัยใด หลักอริยสัจ 4 และหลักธรรมอื่น ๆ ของพระพุทธองค์ยังคงนำมาปฏิบัติได้ และเป็นความจริงอยู่ตลอดกาล

สรุป

จากหลักสำคัญ 5 ประการที่ยกมากล่าวนี้ จะสามารถแสดงให้เห็นชัดถึงแนวความคิดของพุทธศาสนาว่า มีความเชื่อในเรื่องของกฎกรรมชาติ ดังนั้นหลักความคิดที่สำคัญ ๆ ดังกล่าวจึงแสดงออกมาในรูปของการอธิบายลักษณะอันเป็นกฎกรรมชาติของสิ่งต่าง ๆ กล่าวคือ อธิบายการเกิดขึ้นเป็นไปของสิ่งต่าง ๆ ทั้งสิ่งมีชีวิต และไม่มีชีวิตว่าล้วนมีลักษณะเป็นสังขตกรรม ล้วนต้องเกิดแก่เหตุ มีลักษณะการเป็นไปภายใต้กฎกรรมชาติ ดังหลักกรรมนิยามหลักไตรลักษณ์และหลักปฏิจสมุปบาท อธิบายลักษณะกรรมชาติของสิ่งทั้งหลายว่าย่อมต้องตกอยู่ในสภาพทั้ง 3 เป็นธรรมดา และสิ่งทั้งหลายต่างก็ต้องเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันโดยกรรมชาติ อันหลักกรรมดังกล่าวซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงนี้ เราทั้งหลายก็สามารถประจักษ์ได้ว่า ส่วนเป็นจริงตามที่ทรงนำมาแสดงให้เราเห็น ซึ่งพระองค์ก็ตรัสไว้แล้วว่า หลักดังกล่าวนี้มีอยู่แล้วโดยกรรมชาติของมันเอง พระองค์ทรงเป็นผู้ค้นพบ และนำมาเผยแพร่อีกเท่านั้น แม้ไม่มีพระองค์ หลักกรรมชาตินี้ก็ย่อมมีอยู่ เป็นความจริงที่จะต้องเกิดขึ้น ครอบคลุมสิ่งทั้งหลายอยู่ตลอดไป

สำหรับหลักอริยสัจ 4 นั้น เป็นความจริงเกี่ยวกับมนุษย์ พระพุทธองค์ทรงชี้แนะให้เราเห็นถึงสภาพแท้จริงโดยธรรมคาของชีวิตมนุษย์ที่ต้องเผชิญ (ทุกข์) เป็นปัญหาที่มนุษย์ต้องแก้ไขให้หลุดพ้น ทรงชี้ต่อไปถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดสภาพดังกล่าว (สมุทัย) เมื่อเห็นตัวปัญหา และรู้ถึงเหตุที่ทำให้เกิดปัญหาแล้ว ก็ทรงชี้แนะถึงวิธีที่จะพ้นจากปัญหานั้น (มรรค) เพื่อไปสู่จุดหมายปลายทางอันเป็นสิ่งที่พึงประสงค์และเป็นความดีสูงสุดในพุทธศาสนา (นิโรธ) ให้พิจารณาและแก้ไขด้วยปัญญาของมนุษย์เอง โดยไม่ต้องอาศัยอำนาจจากสิ่งใด ๆ เป็นเครื่องช่วย วิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุจุดหมายนั้น ก็เป็นทางสายกลาง ไม่สุดโต่งไปทางใดทางหนึ่ง ซึ่งบุคคลทั่ว ๆ ไปไม่ว่าเชื้อชาติ ภาษาใดก็สามารถประพฤติได้โดยใช้สติปัญญาและความเพียรพยายามในการปฏิบัติ ไม่ได้จำกัดหรือกีดกันเฉพาะบุคคลพิเศษใด ๆ ที่จะปฏิบัติได้เท่านั้น

หลักไตรลักษณ์แสดงถึงลักษณะโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งปวงว่าต้องเป็นไป ภายใต้อัตลักษณ์เช่นไร เป็นกฎธรรมชาติอันเป็นสากลของทุกสิ่ง หลักปรัชญาจสุมุปาทธี ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของสิ่งทั้งหลายว่าเกี่ยวข้องกับเชื่อมโยงกันและกันในรูปของเหตุ ปัจจัยอย่างไรและแสดงให้เห็นว่าธรรมชาติทั้งปวงเป็นสังขตธรรมอีกด้วย สำหรับ หลักอริยสัจ 4 นั้นกล่าวถึง ลักษณะธรรมชาติของมนุษย์และชีวิตมนุษย์ให้เป็นไปเพื่อการรู้แจ้งในวิถีของชีวิต และได้แสดงวิธีนำไปสู่ทางอันประเสริฐสุดที่มนุษย์ควรดำเนิน ไปสู่ ทั้ง 5 หลักดังกล่าวไม่มีการเกี่ยวข้องกับใด ๆ กับสิ่งเหนือธรรมชาติ หากแต่เป็นการดำเนินไปโดยตัวของมันเองโดยธรรมชาติ และแม้ในวิถีการดำเนินการแก้ไขปัญหา ก็เป็นการปฏิบัติด้วยตัวของมนุษย์เองไม่ใช่หวังพึ่งสิ่งอื่นใด จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนี้ จะเห็นได้ว่า หลักธรรมสำคัญ 5 ประการที่กล่าวถึงลักษณะธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย และของชีวิตมนุษย์ที่ยกมานี้ ย่อมเป็นตัวอย่างที่ดีที่ทำให้เห็นถึงลักษณะความกึกที่เป็นแบบธรรมชาตินิยมในพุทธปรัชญาได้แจ่มชัดขึ้น

ศูนย์วิทยพัชยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย